

УДК 511.2.574

Ա շ խ ա ր հ ա գ ր ու թ յ ու ն

ԳԱԳԻՆՅԱՆ Ռ. Խ., ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՅՈՒ. Ա., ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Ֆ. Ս.

ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Բնական հուշարձանների հաշվառման, հետազոտման և գնահատման աշխատանքներն ունեն գիտաճանաչողական, պատմահնաբանական, հայրենագիտական, ինչպես նաև գործնական կարևոր նշանակություն: Ռելիեֆի բազմազան ձևերը, երկրաբանական ինքնատիպ մերկացումները, կարստային քարանձավները, ջրվեժները, անհետացման շեմին գտնվող մի շարք բույսերի ու կենդանիների տեսակներ կարող են գիտական նստաշրջանների ու ուսանողական պրակտիկաների օբյեկտներ լինել, ինչպես նաև նպաստել զբոսաշրջիկության զարգացմանը:

Արցախի տարածքի բնական լանդշաֆտների զարգացման պատմությունը, ռելիեֆի երկրաբանական բարդ կառուցվածքը, մակերևույթի խիստ մասնատվածությունը, նրա ապարաշերտագրական խայտաբղետությունը օբյեկտիվ պայմաններ են ստեղծել բնական բազմազան հուշարձանների առաջացման համար: Արցախը իրավամբ կարելի է համարել բնական հուշարձանների բազմաբնույթ հուշարձան:

Բնական հուշարձանները կարելի է խմբավորել. ա) անկենդան, բ) կենսածին տիպերի: Բնական անկենդան հուշարձանների մեջ են մտնում երկրաբանագեոմորֆոլոգիական, ջրաբանական, իսկ կենսածինի մեջ՝ ֆաունայի և ֆլորայի եզակի ներկայացուցիչները, համալիրային լանդշաֆտային հուշարձանները: Որպես կանոն երկրաբանական հուշարձանները համապատասխանում են ռելիեֆի որոշակի տարրերի հետ: Այդ պատճառով էլ տրամաբանական է բնության անկենդան հուշարձանների այս երկու ենթատիպերը դիտել որպես մի ամբողջություն՝ հուշարձանների բնապահպանման երկրաբանագեոմորֆոլոգիական համակարգ: Նման հուշարձաններ են հանդիսանում անկենդան բնության այնպիսի օբյեկտներ, որոնք լիովին բացահայտում են տրվյալ տեղամասի լեռնային համակարգի երկրաբանական կառուցվածքը և զարգացման պատմությունը: Դրանց թվին են պատկանում երկրաբանական բնորոշ մերկացումները, ռելիեֆի ձևերն ու տիպերը, բրածո բույսերի և կենդանիների մնացուկներ պարունակող ապարաշերտերը, շինանյութերի (կրաքար, տրավերտին, բազալտ և այլն), ուշագրավ միներալների (ազատ, կվարց, իսլանդական շպատ և այլն) հանքավայրերի առանձին տեղամասերը: Այս հուշարձաններին են դասվում նաև գեոդինամիկ պրոցեսների հետևանքով առաջացած երկրաբանական գեոմորֆոլոգիական գոյացումները (սեյսմոֆլվիվածքներ, սելավային արտաբերման կոներ, հողմահարման և կարստային ձևեր և այլն):

Արցախի տարածքը մտնում է Առաջավոր Ասիայի ալպյան երիտասարդ լեռնագոյացման գոտու մեջ և ունի բարդ երկրաբանական կառուցվածք. հետևաբար խիստ մասնատված ռելիեֆ: Այստեղ հանդիպում են յուրայից մինչև հոլոցենի հասակի ապարներ, որոնք տարածված են տարբեր տեկտոնական գոնաներում և ենթարկվել են եռանդուն ծալքավորման: Ապարաշերտերը

տեկտոնական խախտման գծերով բեկորագատվել են: Երկրակեղևի տեկտոնական տեղաշարժերի, հրաբխականության, հողմնահարման, էրոզիայի և տեղատարման հետևանքով ստեղծվել են «բնական կոթողներ»: Ինչպես Ջրվարքնոցը և Գանձասարը չունեն իրենց կրկնօրինակները, այնպես էլ երկրաբանագետնորֆոլոգիական շատ հուշարձաններ բացառիկ են՝ իրանց մեջ ծածկագրված գիտական մեծ նշանակություն ունեցող ինֆորմացիայով և դրանք պետք է պահպանվեն գալիք սերունդների համար:

Երկրաբանագետնորֆոլոգիական հուշարձանների շարքին են դասվում գեղատեսիլ կիրճերն ու հովիտները, երկրաբանական ուշագրավ մեռկացումները, ժայռային անձեռակերտ «քանդակները», կարստային քարանձավները և այլն:

Հետաքրքիր ու գեղեցիկ են Արցախի կիրճերն ու հովիտները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց կուսական տեսքով: Այդպիսիք են Կարկառի (Հունուտի), Թարթառի, Վարանդայի և այլ գետահովիտների կիրճերն ու կանիոնները: Առանձնապես ուշագրավ է Հունուտի կիրճը, որը 5 կմ երկարությամբ ձգվում է Բարինտակից մինչև Շոշ բնակավայրը: Շուշի քաղաքի մոտ գետը կտրել է Շուշիի մոնոկլինալ կառույցը և առաջացրել 200 մ խորությամբ կանիոն: Դժվարամատչելիության պատճառով այն համարյա պահպանվել է կուսական վիճակով: Տեկտոնական եռանդուն բարձրացման հետևանքով Թարթառ գետի Գետավան-Մատաղիս հատվածի առանձին տեղամասերում և նրա վտակ Թրդիի հովտում առաջացել են անդնդախոր կիրճեր, սահանքներ և ջրվեժներ, որոնք համարվում են Արցախի ամենահիշարժան բնության հուշարձանները: Հատկապես Թրդիի հովիտը ունի գեղատեսիլ, զարմանահրաշ և անկրկնելի բնություն:

Բնական հուշարձաններից են նաև լեռնաշղթաների ուշագրավ մեռկացումները (Առավի, Ղարաբաղի, Կուսանաց և այլն): Լեռների բարձրադիր մասերում շատ են ռելիեֆի ծանրահակ ձևերը՝ փլվածքներ, քարաթափվածքներ, սողանքներ: Ժայռային մեռկացումներ կան նաև Մեծ և Փոքր Քիրս, Դիզափայտ, Բովուրխան և այլ գագաթների վրա:

Արցախի լեռների միջին բարձրությունները ծածկված են անտառներով, որոնցից վեր խոյացող առանձին լեռկ գագաթները առաջացնում են ինքնատիպ ժայռեր, քարափներ, սեղանաձև գագաթներ: Որոշ վայրերում բարեհաջող զուգոդոլվում են երկրաբանագետնորֆոլոգիական և ճարտարապետական հետաքրքրություն ներկայացնող հուշարձանները (Կաչաղակաբերդ, Ջրաբերդ, Հավքախաղաց, Կուսաբերդ, Բերդաքար և այլն): Խաչենի վերնագավառում, Կուսանաց անտառապատ լեռնաբազուկի վրա, 60 մ հարաբերական բարձրությամբ վեր է խոյանում Կաչաղակաբերդը: Այն կրաքարերից կազմված մի սեղանաձև բարձունք է, որի վրա կառուցված է ամրոցը:

Թարթառի և Թրդիի միախառնման վայրում է գտնվում Ջրաբերդի բարձունքը: Այն 80 մ հարաբերական բարձրությամբ գրանիտային ինտրուզիա է, ուղղորդ լանջերով: Հարավից, արևմուտքից և արևելքից Ջրաբերդը ողողվում է Թարթառ և Թրդի գետերով: Բնության այս անմատույց գոյացությունը Հասան-Ջալալյանների համար ծառայել է ամրոցի ստեղծման հարմար վայր: Թարթառի աջ ափին, որտեղից սկսվում են Ղարաբաղի լեռները, խիտ անտառի մեջ ցցված է մի կրաքարային սեղանաձև հրաշագեղ ժայռ, որի վրա Խաչենի տները կառուցել են Լևոնաբերդը (Հավքախաղաց): Հողմնահարման հետևանքով առանձին ժայռեր վերածվել են բնության զարմանահրաշ պատկերների՝ անձեռակերտ կոթողների:

Հարսնաքարը բնության անկրկնելի կերտվածք է՝ նրբագեղ աղջկա դիմաքանդակով: Այն գտնվում է Քալատակ գյուղի մոտ ուղղորդ լանջերով ժայռի վրա: Արևը, անձրևը և քամին դարերի ընթացքում կերտել են այն և ժայռի կենտրոնական մասին տվել կանացի տեսք:

Պեն Շենը ԽՆԾՐԻՍՏԱՆԻ մոտ գտնվող մի մարդածն ժայռ է, որի գլուխը պսակված է կաթսայածն ժայռաբեկորով:

Դահիրավի մոտ գտնվում է «Մարդ քարը» 7 մ բարձրությամբ մի ուշագրորավ մարդակերպ ժայռազանգված:

Ճարտար գյուղի մոտ ընկած տարածքում վեր է խոյանում հսկա գավազանի տեսքով դաջիտային նեկկ:

Արցախում մեզոզոյի կարբոնատային հզոր ապարաշերտերի մեջ գոյացել են զանազան ձևի ու մեծության կարստային վիհեր, այրեր, քարանձավներ: Հոսող ջրերը դարերի ընթացքում ոչ միայն ստեղծել են տարբեր չափի ու ձևի քարայրներ, խոռոչներ ու անցուղիներ, այլև թվում է թե հոգ են տարել, որ նրանք լինեն հեքիաթային, գեղեցիկ, ինքնատիպ՝ հարուստ ստալակտիտներով, ստալագմիտներով, ստալագմատներով, քարե մարգարիտներով և այլ ձևերով: Արցախի քարայրները իրենց գեղեցկությամբ և կարստային ձևերի առատությամբ ոչնչով չեն զիջում համաշխարհային հռչակ ունեցող քարանձավներին: Սակայն հարկ է նշել, որ Արցախի քարանձավները վատ են ուսումնասիրված. նորանոր այրերի, դահլիճների հայտնագործումը դեռ առջեվում է:

Այստեղի քարայրները կարելի է ստորաբաժանել 2 խմբի՝ դժվարամատչելի և մատչելի: Դժվարամատչելի քարանձավները թշնամիների հարձակման ժամանակ արցախցիներին ծառայել են որպես ապահով ապաստարաններ, քողարկված թաքստոցներ: Ս. Բարխուդարյանը (2) հաղորդում է, որ Հավքախաղացի մոտ գտնվող ուղղածիգ ժայռի միջին մասում կար մի հսկայական քարայր՝ Լաչին Դայան, որի մուտքը քարապատված էր և թշնամու հարձակման ժամանակ այստեղ էին պատսպարվում տեղացիները:

Մեծ թիվ են կազմում անմատչելի քարանձավները Հունուտի կիրճում (Ավան, Հարյուրապետի, Ալեքսանա Դուզուն, Յեղունիկի Կարա, Հունուտի Կարա, Սմարաթներ և այլն):

Առանձին քարայրներ սկսվում են վիհերով և խորքում առաջացնում ստորգետնյա սրահներ անցուղիներ (Դաղուն Կիռ, Շիկաքար և այլն): Մի շարք քարայրներում տարին բոլոր սառույցը չի հալչում (Սառնատուն, Մըռավի օջախ), որոշ քարանձավներ ունեն մի քանի կմ երկարություն (Ջարդաշենի, Ջորիի, Շմանեկի և այլն):

Արցախի մատչելի և խոշոր քարանձավները կացարան են ծառայել քարե դարի մարդու համար: Այդ մասին են վկայում Հադրութի շրջանի քարայրներից հայտնաբերված պալեոլիթի զենքերը, կուլտուրական շերտերը: Հայտնի են Թաղլարի (Ծծախաչի) և Ազոխի քարայրները:

Թաղլարի քարայրը գտնվում է Մեծ Թաղլար գյուղից 1 կմ հարավ-արևելք՝ Իշխանագետի ափին, 850 մ բարձրության վրա:

Քարայրը բաղկացած է 10 կիսաշրջանաձև կամարներից: Դրանցից 4-ը, որոնք կից են իրար, նայում են դեպի դուրս, իսկ մնացածները տեղադրված են ներսում: Քարայրի հատակը ծածկված է միջին պալեոլիթի վերջի և վերին պալեոլիթի սկզբի 16 կուլտուրական շերտերով (3): Այստեղից գտնվել են կենդանիների բազմաթիվ մնացորդներ, կայծքարից և օքսիդիանից պատրաստված զենքեր:

Ազոխի քարանձավը գտնվում է Ազոխ և Դրախտիկ գյուղերի միջև ընկած ծորակի լանջին, 1400 մ բարձրության վրա: Այն ունի լաբիրինթոսի նման 6 դահլիճներ, որոնցից ամենախոշորը 3 հազ. քառ. մ տարածքով: Այստեղ հայտնաբերվել են մուսուլթրյան և աշելյան երկուական շերտեր (4): Աշելյան շերտերում հայտնաբերվել են 300 հազ տարվա վաղեմության զենքեր, քարե գործիքներ, ընդ որում 4 կիլոգրամանոց քարե կացին: Գտնվել են նաև բազում կենդանիների ոսկորներ: Արևելյան մուտքի մոտ հայտնաբերվել է նեանդերթալյան մարդու ներքին ծնոտի բեկոր: Ազոխյան նեանդերթալցին համաշխարհային նշանակություն ունեցող հայտնագործություն է, քանի որ այն հան-

դիսանում է պիտեկանտրոպից սինանտրոպ անցնող միջանկյալ օղակը: Մինչ այդ նման մնացորդներ հայտնաբերվել էին միայն աշխարհի չորս վայրերում: Քարանձավի երկարությունը ավելի քան 300 մ է: Առաջին դաշիվում գտնվում է մի հսկա ստալագմիտ, որը նման է երեխա գրկած կնոջ արձանի:

Արցախի ջրաբանական հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում ուկրադային աղբյուրները, ջրվեժները և սահանքները: Ուկրադային աղբյուրներից են Շոր աղբյուրը (Շահ Բուլադ) և Անալի աղբյուրը: Շոր աղբյուրը գտնվում է Տիգրանակերտի մոտ: Այն կրաքարային լեռնազանգվածի եզրամասից բխող ուկրադային աղբյուր է, որի ջրերը հիդրոստատիկ ճնշման տակ ուղղաձիգ կանալով մակերևույթ են դուրս գալիս քավականին հզորելքով:

Անալի աղբյուրը գտնվում է Դուռնոտի կիրճում, Շուշի քաղաքից ոչ հեռու: Սա քարանձավային գետակի ելքն է Կարկառի հունից 10 մ բարձրությամբ: Աղբյուրից փոքր ինչ ցած տրավերտինային գոյացությունները ստեղծել են վեհաքանչ «քարացած ջրվեժ», որի ներսում առաջացել է 40 քառ. մետր մակերեսով անձավ:

Արցախի ջրվեժները աչքի են ընկնում իրենց գեղեցկությամբ և ինքնատիպությամբ: Դայտնի են Բադարայի (12 մ բարձրությամբ), Ջրվշտիկի (6 մ), Պուլուր ծովի (4 մ), Սարգսաշենի, Շրլանի և այլ ջրվեժները:

Կենսածին բնական հուշարձանների մեջ կարևոր նշանակություն ունեն բուսական և կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչները: Որպես հուշարձաններ կարելի է նշել դարավոր և պաշտամունքի ծառերը: Դրանց մի մասը պահպանվել են մինչև մեր օրերը հին գյուղատեղերի մոտ, եկեղեցիների, մատուռների և խաչքարերի շուրջը: Դարավոր ծառերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև վերականգնել դրանց ապրած տարիների կլիմայական պայմանները:

Արցախի և ԱՊՀ տարածքի ամենահին և ամենաբարձր ծառը Մխտորաշեն գյուղի մոտ գտնվող 2010 տարեկան սոսին է: Այն ունի 44 քառ. մետր մակերեսով փչակ: Բնի շրջագիծը 27 մ է, բարձրությունը ավելի քան 54 մետր: Ծառի տակից բխում է Տնջրու հորդառատ աղբյուրը [3]: Սոսու այդպիսի դարավոր և պաշտամունքի ծառեր կան նաև Դադրուսում (ծառի տարիքը անցնում է 800-ից, բնի շրջագիծը 23 մետր է), Բանազուր գյուղի մոտ (ծառի տարիքը անցնում է 500-ից, բնի շրջագիծը 7 մ), Դեհեերում, Տող-Ֆիզուլի ճամբեզում: Քերթի մոտ գտնվում էր մի հսկա սոսի, որը տապալվել էր կայծակի հարվածից: Փոշուն պաշտամունքի ծառեր կան Դահրավում, Քոսանիում, Մարդակերտում: Թղենու (թղարմի) պաշտամունքի ծառեր կան Գիշիի, ճարտարի, Մեծ Թաղլարի, Տունիի շրջակայքում: Խամձածոր գյուղում է գտնվում դարավոր մի հսկա թղի: Պաշտամունքի թղիներ կան նաև Խաչմաչի, ճարտարի շրջակայքում, Ավետարանոց գյուղում: Ծամծոր գյուղի մոտ է գտնվում մի դարավոր կենի (Պարում կենի):

Կաղնու ծառերի ավելի քան 30 պաշտամունքային վայրեր կան, որոնցից կարելի է նշել Ջորավորը՝ Դին Քյաթուկի, Մադարախուրը՝ Կարմիր գյուղի, Խնձրե Խաչը՝ Սգնախի, Ուվստ Պառավածառը՝ Թաղավարդի, Կվախաչը՝ Կարդաշատի, Ջիրավորը՝ Բերդածորի մոտ [1]: Աշան, Նոր Շեն և Գղալա գյուղերի միջև ընկած տարածքում աճում է մի կաղնի, որի արմատներից մեկը դուրս է ցցվել հողից և այնքան բարձրացել, որ նրա տակով կարելի է անցնել: Այն ծառայել է որպես բուժիչ վայր, հատկապես հազի դեմ: Այդ պատճառով էլ այն կոչվում է «ըխտըլ ծառ», այսինքն հազը բուժող ծառ [3]: Կուսապատ և Մոխրաթաղ գյուղերի միջև ընկած տարածքում է գտնվում Տավարախաչը: Անցյալում անասունների համաճարակի ժամանակ մոտակա գյուղերի հովիվները անասուններին քշում էին այդ սրբավայրը և 3 անգամ պտտեցնում «սուրբ կաղնու» շուրջը: Գյուլաթաղ գյուղում է գտնվում «հրաշք ծառը»՝ դարավոր թթենու փչակից աճել է 6 մ բարձրության ընկուզենու ծառ:

Արցախի տարածքում կան մաս պաշտամունքի պուրակներ: Այդպիսիք են, հացենու՝ Կարմիր Շուկայի մոտ, Վարանդայի հովտում, Կաղնու՝ Ծառելի (Ննգու մոտ), Սուրբ (Ղզալայի մոտ), Փոշնու՝ Կախանի (Հին Դրախտիկ), Թեղու՝ Կարմիր Եղջի (Տունի), Ջարգա-Մարագի (Սպիտակաշեն-Էմիշջան գյուղերի միջև), Խանցքի, ուռենու՝ Ավետարանոցի, Ագնեքի, Հոռաթաղի և այլ ծառախմբեր [1]:

Արցախի կենդանական աշխարհի եզակի տեսակներից են բեզուարյան այծը, այծյամը, ազնիվ եղջերուն, հովազը:

Լանդշաֆտային (համալիրային) բնական հուշարձանների շարքին կարելի է դասել անտառային գոտու մի շարք գեղատեսիլ հատվածներ:

Թեև անտառները կազմում են Արցախի տարածքի 36 %-ը, սակայն որոշ ծառատեսակներ և այլ բուսատեսակներ գտնվում են անհետացման վտանգի տակ:

Արցախի բնական հուշարձանների տեղաբաշխումը տրված է քարտեզախմբային (նկ. 1):

Այսպիսով, Արցախի բնական հուշարձանները ըստ իրենց նշանակության կարելի է խմբավորել 4 տիպերի մեջ:

1. Լանդշաֆտաբնապատկերային՝ Թաթառի, Թրղիի հովիտները, Հունտի կանիոնը, բազմաթիվ ժայռերը, քարափները, անձեռակերտ քանդակները, ջրվեժները, սահանքները:

2. Գիտաճանաչողական հուշարձաններ՝ երկրաբանական մերկացումները, ռելիեֆի առանձին ձևերը և երկրաբանական մարմինները՝ սողանքներ, բեղենդներ, նեկկեր, ոկյուզային աղբյուրներ, ինչպես նաև դարավոր և պաշտամունքի ծառեր և պուրակներ, ռելիկտային բուսատեսակներ՝ կենի, մրտավարդ և այլն:

3. Պատմահնաբանական՝ կարստային քարայրները, որոնք ծառայել են քարե դարի, ինչպես նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մարդկանց համար որպես բնակատեղեր, ապաստարաններ, թաքստոցներ, մթերքների պահպանության պահեստներ: Նմանատիպ նշանակություն ունեն նաև անառիկ ժայռերը, որոնց վրա կառուցվել են բերդեր:

4. Վերջապես բնական հուշարձանները ունեն նաև կիրառական մեծ նշանակություն զբոսաշրջիկության զարգացման և բնակչության հանգիստը բովանդակալից կազմակերպելու համար:

Արցախի տարածքի բնական հուշարձանների պահպանությունը չափազանց կարևոր խնդիր է: Այստեղ բնական հուշարձանների ուսումնասիրման և պահպանման հարցերի վրա ընդհանրապես ուշադրություն չի դարձվել: Պահպանության աշխատանքների կազմակերպման համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է չափագրել, անձնագրավորել և հաշվառման ենթարկել բոլոր բնական հուշարձանները, նրանց ամրացնելով համապատասխան գրառումներ: Հարկավոր է պետության կողմից պաշտպանության տակ վերցնել առանձին բուսատեսակները (ռելիկտային, հազվագյուտ, էնդեմիկ, անհետացող), դարավոր և պաշտամունքի ծառերն ու պուրակները, առանձին կիրճերը, ժայռերը, ջրվեժները, քարայրները և բնության այլ հուշարձանները: Մեր կարծիքով անհրաժեշտ է Արցախում ստեղծել արգելանոցներ, արգելավայրեր, ազգային պարկեր: Հարկավոր է արգելավայրային ռեժիմ սահմանել Հունտի կիրճում, Թրղիի հովտում, ինչպես նաև այլ առանձին եզակի հուշարձանների տարածքներում:

Նկ. 1. Արցախի բնական հուշարձանների քարտեզախեռնա

- I. Երկրաբանական ուշագրավ մերկացումներ: 1. Հավթախաղաց, 2. Ակարակաբերդ, 3. Բերդաբար, 4. Ջրաբերդ, 5. Թարխանաբերդ, 6. Շիկաբար, 7. Կաչաղակաբերդ, 8. Պյոթր, 9. Կուսաբերդ, 10. Ղլեն Խուր, 11. Նեկկ (Ճարտար)
- II. Ամենակերտ քանդակներ: 12. Հարսնաբար, 13. Եղե քար (Պեն Շեն), 14. Հարսնադրյուր, 44. Մարդ քար
- III. Ջրվեժներ
- IV. Գեղատեսիլ կիրճեր, հովիտներ: 15. Թրդիի, 16. Թարթառի, 17. Կարկառի (Հունոտի), 18. Վարանդայի
- V. Ոկյուղային աղբյուրներ: 19. Շոր աղբյուր (Շահ բուլաղ), 20. Անալի աղբյուր
- VI. Կարստային քարայրներ: 21. Հավթախաղաց, 22. Մռավի օջախ, 23. Սառնատուն (Չլդրան), 24. Սառնաձոր, 25. Բալարի պուն (Ղազանչի), 26. Ծգնավոր (Նոր Մարաղա), 27. Ուլուբար, 28. Բլեն Կարան (Խաչեն), 29. Զարագուլիս, 30. Կատվեն Կարան (Խանաբաղ), 31. Ղորփի (Ղահրազ), 32. Հունոտի կիրճ, 33. Սգնախ, 34. Շրմանա քերծ (Գիշի), 35. Զարդաշեն, 36. Ծծախաչ, 37. Ազդիս, 38. Զորի (Վարդապետ), 39. Ղաղուն կիռ (Ջրաբերդ), 40. Շմանեկ (Տող), 41. Լուլվա, 42. Մեծ Զարագուլիս (Ղահրազ), 43. Ընդաբար (Ղահրազ)

Դարավոր և պաշտամունքի ծառեր

- VII. Սոսի: 45. Սխտորաշեն, 46. Հաղորուք, 47. Բանագուր, 48. Հերիեր, 49. Տող-Ֆիզուլի ճամբեզր
VIII. Փռչնի: 50. Դահրավ, 51. Զրասնի, 52. Մարդակերտ
IX. Թղենի (Թղարնի): 53. Գիշի, 54. Տունի, 55. Ճարտար, 56. Մեծ Թաղլար
X. Ընկուզենի: 57. Գյուլաթաղ
XI. Թեղի: 58. Խանձածոր, 60. Խաչմաչ, 61. Ճարտար, 63. Ավետարանոց
XII. Կենի: 64. Պարում կենի (Ծամծոր)
XIII. Կաղնի: 65. Զորավոր (Հին քյաթուկ), 66. Մադարախուք (Կարմիր), 67. Խնձրեխաչ (Ազնախ), 68. Զուխտ Պառավածառ (Թաղավարդ), 69. Կվախաչ (Կարդաշատ), 70. Զիրավոր (Բերդածոր), 71. Ըխտըլ ծառ (Աշան), 80. Տավարախաչ (Կուսապատ)
XIV. Պաշտամունքի պուրակներ: Հացենու՝ 74. Կարմիր Շուկա, Կաղնու՝ 75 Շառեխ (Ննգի), 78. Սուրբ (Ղզղալա), Փռչնու՝ 76. Կախան (Հին Դրախտիկ), Թեղու՝ 62. Կարմիր Եղցի (Տունի), 59. Խանցք, 77. Զարգա Մարագ (Սպիտակաշեն-Եմիշ-ջան), Ուռենի՝ 72. Ավետարանոց, 73. Ազնեք, 79. Հոռաթաղ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ամիրջանյան Թ. Արցախի պաշտամունքի ծառերը: Սովետական Դարաբաղ քերթ, հ. 245, 22 հոկտեմբերի 1988:
2. Բարխուդարյան Ս. Արցախ: Երևան, 1996, 300 էջ:
3. Սկրտչյան Շ. Լեռնային Դարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները: Երևան, 1985, 356 էջ:
4. Природа и древний человек. М., 1981, 222 с.

ГАГИНЯН Р. Х., АРАКЕЛЯН Ю. А., ГЕВОРКЯН Ф. С.

ПРИРОДНЫЕ ПАМЯТНИКИ АРЦАХА И ПРОБЛЕМЫ ИХ ОХРАНЫ

Резюме

Уникальные природные памятники Арцаха имеют большое научное, историческое, краеведческое, познавательное, эстетическое и практическое значение.

Природные памятники Арцаха можно разделить на 4 группы:

1. Ландшафтно-пейзажные долины рек Тертера, Трхи, каньон Унута, многочисленные уникальные скалы, обрывы, водопады, пороги, нерукотворные скальные скульптуры, отдельные участки лесного ландшафта.

2. Научно-познавательные отдельные геологические обнажения, геологические тела и формы рельефа (оползни, бедленды, некки, вклюдные источники), реликтовые растения (каркас, рододендрон и т. д.), вековые и священные деревья.

3. Историко-археологические-карстовые пещеры, неприступные скалы, над которыми построены крепости.

4. Наконец, природные памятники также имеют практическое значение для развития туризма и отдыха населения.

До последнего времени охране природных памятников в Арцахе не уделялось внимания. Для организации охранных работ необходимо изуче-

ние, учет и паспортизация всех природных памятников. Необходимо взять под охрану отдельные реликтовые, исчезающие растения, вековые деревья, а также некоторые отдельные уникальные памятники, установить заповедный режим в долинах рек Тертер, Трхи, в каньоне Унут.

GAGINIAN R. KH., ARAKELIAN YU. A., GEVORKIAN F. S.

ARTSAKH NATURAL VIEW - WORTHY SITES AND PROBLEMS OF THEIR PROTECTION

Summary

Unique Artsakh natural view-worthy sites have a great scientific, historical, cognitive, aesthetic and practical impact.

Artsakh natural view-worthy sites can be classified into 4 groups:

1) picturesque landscape sites - such as valleys of the Terter and Trghee rivers, the canyon Unoot, a great number of unique rocks, precipices, waterfalls, rapids, sculpture created by natural forces, certain parts of the wooded landscape;

2) scientific cognitive sites - certain escarpments, geological bodies and relief forms (landslides, bad lands, necks, springheads), relic vegetation (Ulmus, rhododendrons and others), centuries-old and sacred trees;

3) historio-archeologic sites - karst caves, unclimbable cliffs having been used as basements for citadels;

4) natural view-worthy sites having practical value for development of tourism and recreation of population.

Till recently Artsakh natural view-worthy sites protection was not considered of any importance. In the framework of protection efforts it is the must to study, register and organize certification of all the Artsakh natural view-worthy sites.

A number of relic, disappearing plants should be taken under protection as well as centuries-old tress and some other Artsakh natural view-worthy sites. The Terter and Trghee rivers valleys together with the canyon Unoot should be made reserves.